

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

LIEFDE MAAKT BLIND
ESSAY

Doel en activiteiten van de raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke Raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid. De RDA bestaat op dit moment uit circa vijfendertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggenspraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren.

De Raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde zienswijze. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Woord vooraf

Daar waar mensen en dieren in huiselijke kring samenleven, groeit liefde voor elkaar. Vaak zal dit tot wederzijds genoegen zijn, maar soms kan de liefde voor het dier zo doorslaan dat het welzijn van dat dier in het gedrang komt.

In het RDA rapport '*Staat van het Dier*' (2019) is uitvoerig ingegaan op de verschuivende relatie tussen mens en dier. In de hoofdstukken - pets, passie en professionaliteit- en - dieren het zijn net mensen- wordt ingegaan op bepaalde kwesties rondom deze doorslaande liefde. Op dit thema van blinde liefde is dieper ingegaan in dit essay.

Hierin verkent de RDA de gevolgen van de groeiende menselijke identificatie met dieren. We belichten situaties waarin dieren lijden onder de liefde van mensen, formuleren wat passende rol-opvattingen van verschillende partijen zouden zijn, en speculeren over mogelijke maatschappelijke gevolgen als de antropomorfe benadering van dieren doorzet. Hiermee willen we reflectie op gang brengen die (op termijn) uitmondt in nieuw beleid.

Creativiteit zal daarbij geboden zijn, want simpelweg het goed informeren over de aard en behoeften van deze dieren zal – hoewel onverminderd noodzakelijk – waarschijnlijk niet voldoende zijn om de groep door liefde verblinde baasjes tot ander gedrag aan te zetten.

Bij het formuleren van dit essay zijn, naast raadsleden, ook diverse externe deskundigen geraadpleegd, zowel met de hulp van interviews als door het toevoegen van een externe deskundige aan het forum zelf.

Den Haag, november 2021

Jan Staman, voorzitter

Marc Schakenraad, secretaris

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDE

LIEFDE MAAKT BLIND
ESSAY

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDE

Liefde maakt blind

Op eigen initiatief

Vraag: “De hoofdvraag voor ons als Raad was wanneer de liefde voor een dier dermate blind is dat het welzijn van dat dier eronder lijdt,” aldus forumvoorzitter Ruud Tombrock, lid van de RDA en in het dagelijks leven Executive Director for Europe van de Humane Society International en Marjan Slob, auteur essay, lid van de RDA en in het dagelijks leven schrijver, filosoof en columnist. “Dit rapport is anders aangevlogen dat de meeste zienswijzen van de RDA. Het wetenschappelijk onderzoek naar dit thema staat nog in de kinderschoenen, zodat we geen degelijk onderbouwde zienswijze konden maken. Daarom is gekozen voor een essay om trends over dit onderwerp te benoemen. Het gaat om liefde voor het dier die mensen een beetje of zelfs meer dan een beetje blind kan maken. Dit behelst dan vooral dieren die in onze nabijheid zijn. Er zit veel goeds in onze liefde voor het dier. Die liefde maakt dat mensen doorgaans heel goed voor hun huisdier zorgen. De afstand tussen huisdier en mens is de afgelopen jaren aanzienlijk kleiner geworden. De functie van deze dieren is dat van ze gehouden wordt. Daarnaast houden mensen dieren uit fascinatie zoals vissen en reptielen, maar het ging de Raad nu om het aspect van de emotionele band tussen mens en huisdier. En vervolgens waren wij als Raad benieuwd waar de liefde zodanig wordt dat dieren er last van gaan krijgen,” vertellen Tombrock en Slob. “We zijn als Raad dus zeker niet tegen liefde tussen mens en dier; die liefde kan ook voor dieren zelf prettig zijn. Het gaat ons om de ontsporingen.”

Aanleiding: Tombrock: “In het eerder uitgegeven RDA-rapport ‘Staat van het dier’ is het woord vermenselijking meermaals genoemd. Dit thema vond de Raad dermate boeiend dat het is opgepakt voor een essay. Daarbij komen vele vragen op zoals: Is een jasje aandoen bij een hond schadelijk voor het

dier? Dat weten we niet maar wat we wel weten is dat je het dier iets ontleent wanneer je hem of haar verbiedt gedrag te vertonen waarbij dat jasje vuil zou kunnen worden. Die belemmering kan schadelijk zijn voor het dier. Als we dit vies maken verbieden kijken we door een menselijke bril naar diergedrag.”

drs. R.A. (Ruud) Tombrock
(voorzitter)

“Straffen voor gedrag wat hoort bij een diersoort gaat te ver; dan krijg je problemen, stelt Slob. “Neem bijvoorbeeld het snuffelen aan elkaars intieme zones bij honden. Doodnormaal gedrag voor honden maar als je als mens dit gaat verbieden, bijvoorbeeld omdat men zich schaamt dat de hond dit doet, kan het de hond schaden. Het natuurlijke gedrag kan dan niet worden uitgevoerd en dat kan op zijn beurt tot frustraties bij de hond leiden.

En neem nu het belonen van een hond of kat met een stuk taart. Dat is in feite fout omdat het niet de juiste voeding voor het dier is. Het dier wordt er dik van. Een dier is geen minims maar een dier. Wij als Raad zijn er louter voor om erop te wijzen als een dier ergens last van heeft en gefrustreerd raakt. Dan is het dierenwelzijn in het geding.”

Uiterlijke kenmerken zoals het doorfokken op kenmerken die we als mens zo mooi vinden is ook zo'n lastig onderwerp. Neem nu de honden met de hele korte snuitjes en grote ogen, vertelt Tombrock. “Wij zien dergelijke honden als schatjes die veel weg hebben van een baby. Maar als fokkers die wensen oppakken en erop gaan fokken krijg je problemen zoals ademhalingsstoornissen (BOAS) en hoofdpijn. Dat is wetenschappelijk aangetoond en heeft veel lijden bij het dier als gevolg.”

“In Amerika is de trend zichtbaar dat honden massaal aan de antidepressiva gaan. Sommige onderzoeken geven aan dat grote aantallen Amerikaanse honden dergelijke medicijnen krijgt toegediend. Dat vinden wij een opmerkelijk en zorgelijk gegeven.” Krijgen deze dieren deze medicatie vanwege bepaalde gedragsproblemen? Hoe komen zij aan die problemen? Waarom is er een stijging zichtbaar in het gebruik van deze middelen en kunnen we dit ook in Nederland verwachten? Dat zijn vragen welke belangrijk zijn te onderzoeken.

Overwegingen: “Het uitgangspunt van de RDA is dierenwelzijn. Dat vraagt dat je nadentkt over de kwaliteit van leven zoals die door het dier zelf ervaren wordt. Het forum,” zo zegt forumvoorzitter Ruud Tombrock, “heeft diverse bijeenkomsten georganiseerd, binnen- en buitenlandse experts gesproken, en literatuuronderzoek gedaan. Die waarnemingen hebben wij met bronvermelding in dit essay opgenomen.”

Aanbevelingen: De Raad voor Dierenaangelegenheden pleit ervoor om met verschillende partijen in gesprek te gaan en beleid te ontwikkelen om deze trend van blinde liefde voor dieren die het dierenwelzijn aantast tegen te gaan.

“Keiharde aanbevelingen hebben we niet,” stelt Tombrock. “Wij beogen vooral dat partijen, waaronder zeker het ministerie van LNV, zich gaan realiseren dat er over dit onderwerp noden zijn bij dieren. We zijn ervan overtuigd dat je eigenaren van dieren goed moet informeren over het houden van een dier. Maar aan de andere kant verwachten we van die voorlichting niet alles in dit verband. Ook als je als diereigenaar goed bent geïnformeerd

over wat een dier gezond en blij maakt, kan je in je ‘oude’ patroon blijven hangen – simpelweg omdat je zelf te gehecht bent aan die manier van omgaan met het dier. Als RDA zouden we het interessant vinden als nader werd onderzocht welke psychologische mechanismen er spelen bij eigenaren die hun huisdieren in liefde smoren, juist omdat daar een sleutel ligt voor beleid dat het lot van die dieren kan verbeteren. Het is wel de vraag of het aan de RDA is om dit onderzoek te verrichten. Het betreft immers onderzoek naar mensen, niet naar dieren.”

Slob vult aan: “We willen naar aanleiding van dit essay als RDA met partijen in gesprek. We willen ze vragen of ze deze beelden van blinde liefde herkennen en wat zij eraan zouden willen doen. Zo willen we onder anderen fokkers en dierenartsen spreken.”

“Misschien is met extra regelgeving iets te doen om bijvoorbeeld import van honden uit het buitenland een halt toe te roepen. Ook kan de wet verder verduidelijkt worden door vast te stellen wat nu precies schadelijke kenmerken zijn, zoals zeer recent gedaan is voor kortsnuiten en bolle hoofden. Handhaving is hierbij onmisbaar,” aldus Tombrock.

drs. M. (Marjan) Slob

“Als we ons aan een voorspelling mogen wagen: de praktijken rond kinderen en huisdieren zullen naar elkaar toegroeien”, voorspelt Slob. Wie weet ga je straks met je huisdier naar het dierenconsultatiebureau!

Essay Liefde maakt blind

o. Voorwoord

Zodra mensen een dier in huis halen, gaat dat dier onvermijdelijk deel uitmaken van hun intieme kring. Vaak tot wederzijds genoegen, maar soms kan het welzijn van het dier daarbij in het gedrang komen: denk aan dieren die overvoerd worden, kleertjes krijgen, en zich 'netjes' moeten gaan gedragen.

In dit essay verkent de RDA de gevolgen van de groeiende menselijke identificatie met dieren. We belichten situaties waarin dieren lijden onder de liefde van mensen, formuleren wat passende rolopvattingen van verschillende partijen zouden zijn, en speculeren over mogelijke maatschappelijke gevolgen als de antropomorfe benadering van dieren doorzet. Hiermee willen we reflectie op gang brengen die (op termijn) uitmondt in nieuw beleid. Creativiteit zal daarbij geboden zijn, want simpelweg goed informeren over de aard en behoeften van deze dieren zal – hoewel onverminderd noodzakelijk – waarschijnlijk niet voldoende zijn om de groep door liefde verblinde baasjes tot ander gedrag aan te zetten.

1. Vraagstelling, aanpak en werkwijze

Mens en dier staan in een functionele relatie tot elkaar, en dat is onvermijdelijk. Wij delen ons leefgebied met dieren, het gros van de mensen voedt zich (direct of indirect) met dieren, en we laten dieren werk voor ons verrichten. Wij hebben dieren nodig voor ons voortbestaan. Maar de relatie die we met dieren hebben, is niet louter functioneel. We voelen ook liefde voor (sommige) dieren.

Die emotionele band met dieren bestaat al zolang onze herinnering reikt, getuige bijvoorbeeld de diep doorvoelde pre-

historische rotsschilderingen van oerossen. Maar bepaalde ontwikkelingen, die we verderop beschrijven, maken dat

(althans in het Westen) de emotionele band tussen mens en dier toeneemt. Dat is grosso modo goed nieuws voor dieren, daarover geen misverstand. De dieren waarmee mensen willen samenleven, bevinden zich echter in een afhankelijke positie. Hoe kan een dier tot zijn recht komen in zo'n liefdesrelatie? Kan menselijke liefde voor het dier zich ook tegen dieren keren, en zo ja, welke vormen neemt dat aan? Wanneer is de liefde voor een dier dermate blind dat diens welzijn eronder lijdt? Dat is de vraag die de RDA zich hier stelt.

Om deze vraag uit te diepen, hebben we een beknopte literatuurstudie verricht en gesprekken gevoerd met een aantal externe deskundigen. Met deze experts bespraken we trends en veranderingen in de omgang tussen mens en dier, en wij vroegen hen of zij situaties konden benoemen waarin menselijke liefde voor dieren het welzijn van die dieren in de weg zit. Dit onderzoek plaatste ons voor een probleem. Want hoewel alle door ons benaderde experts herkennen dat het menselijk gevoel voor dieren toeneemt,¹ en erkennen dat die liefde een dier soms ook kan beknellen, is het verschijnsel nog niet breed en systematisch empirisch onderzocht. Ook uit onze literatuurscan blijkt dat het nog schort aan de robuuste kwantitatieve gegevens waarmee wij onze zienswijzen gewoonlijk onderbouwen. Vandaar dat we hier hebben gekozen voor de essayvorm. Wat volgt is een verkennende tekst waarin enkele nieuwe kijk- en denkrichtingen worden beschreven beschrijft en een eerste, tentatieve ordening wordt gemaakt maakt van kwesties die daarbij in beeld komen. De RDA acht de hier

¹ Een recent artikel spreekt zelfs van de opkomst van het petriarchaat, een woordspeling met het Amerikaanse woord voor gezelschapsdier, 'pet'. <https://www.nzz.ch/wirtschaft/hunde-und-katzen-tierliebe-der-millennials-sorgt-fuer-boom-ld.1608680#back-register>

gepresenteerde observaties en opinies over de interactie tussen mensen en gezelschapsdieren opmerkelijk en de moeite waard – al is het maar om in discussie te brengen, opdat er kanttekeningen en nuanceringen kunnen volgen. Juist zo'n gesprek kan een ontluikend onderwerp verder brengen.

Ons jubileumboek Staat van het dier kende ook al een beschouwing over enkele kwalijke consequenties van dierenliefde.² De focus van dit essay is echter net iets anders. Zo bekommeren we ons hier louter over het welzijn van dieren die door mensen worden gehouden uit een verlangen naar hun dierlijke gezelschap (en vallen bijvoorbeeld siervissen buiten beschouwing.³ De gezondheidsrisico's voor mensen die voortvloeien uit het samenleven met dieren is nu ook niet het onderwerp van zorg. En hoewel we volmondig erkennen dat mensen vanuit een diepe psychische behoefte met dieren willen samenleven, is de precieze aard van die behoefte niet het onderwerp van dit essay. Wij nemen die behoefte als gegeven aan en concentreren ons op de effecten daarvan voor dierenwelzijn.

2. Historie: van antropocentrisme naar antropomorfisme

Tot ver in de twintigste eeuw werd het 'sentimenteel' gevonden om zomaar te veronderstellen dat dieren – net als mensen – gewaarwordingen en emoties zouden kunnen hebben. Inmiddels lijkt de stemming bijna 180 graden gedraaid. Sinds een toonaangevende etholoog als Frans de Waal onomwonden spreekt van de 'emoties' en de 'politiek' van primaten, en sinds bijvoorbeeld het logisch redeneervermogen van kraaiachtigen en het ritmegevoel van zeeleeuwen miljoenen kijkers van YouTube-filmpjes verrukken⁴, lijkt het eerder zaak om aan het grote

publiek uit te leggen waarin de ervaringswereld van dieren nu precies van die van ons *verschilt*.

Die verschillen zijn er beslist, maar zijn inderdaad eerder gradueel dan absoluut; er blijken veel meer overeenkomsten dan voorheen gedacht. Zelfs dieren die evolutionair ver van ons af staan, zoals vissen, hebben gevoel,⁵ en insecten nemen verwondingen aan hun lichaam waar – feiten die ethisch gesproken consequenties behoren te hebben voor onze behandeling van deze dieren. Waar het zoogdieren betreft, hoeven we niet eens te rade te gaan bij ons ethisch besef. Ons lichaam leeft vanzelf al met hen mee. De ontdekking van spiegelneuronen in 1996 maakt het 'meetrillen' met wezens die op ons lijken tot een serieuze neurobiologische hypothese in plaats van een sentimentele dwaling. Volgens deze theorie voelen we, (zodra de spiegelneuronen vuren) letterlijk verwantschap voordat ons verstand eraan te pas komt. In het verlengde daarvan is het niet meer zo buitenissig om aan te nemen dat het samenleven met dieren die spontaan identificatie bij ons oproepen, het menselijk bestaan verdiept.

De afgelopen decennia lieten kortom een verschuiving zien van *antropocentrisme* (waarin het belang van mensen voorop staat) naar *antropomorfisme* (de neiging om dieren te begrijpen vanuit een menselijk denkraam, en dieren menselijke eigenschappen toe te dichten). Niet dat antropomorfisme nu het enige perspectief is in de samenleving. In veel praktijken is het niet eens het dominante perspectief. Maar antropomorfisme wint wel aan kracht en invloed, en die trend zal vermoedelijk doorzetten. In principe is dit goed nieuws voor dieren. Groeiend antropomorfisme maakt immers dat mensen uit empathie het lijden van dieren zullen willen verlichten of verhelpen.

² Staat van het dier: beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland, Y.H. Schukken, J.C.M. van Trijp, J.J.M. van Alphen, H. Hopster (red). Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019. Zie met name hoofdstuk 5: 'Pets, passie en professionaliteit: beschouwing over gezelschaps- en hobbydieren.'

³ Zogenaemde hulp-, status- en fascinatiedieren zijn hier dus niet bedoeld. Deze dieren leven weliswaar vaak in het huis van hun houder, en zijn in die zin huisdieren. De dynamiek tussen baas en deze dieren verschilt echter aanzienlijk van die tussen baas en gezelschapsdier. Omdat juist deze dynamiek centraal staat in deze tekst, spreken wij in de lopende tekst consequent van gezelschapsdieren. Waar de geïnterviewden de meer gebruikelijke term 'huisdier' in de mond namen, hebben we dit echter overgenomen.

⁴ Voor slimme kraaien, zie bijvoorbeeld https://www.youtube.com/watch?v=UrONJl0aIgU&ab_channel=BBCEarth. Voor swingende zeeleeuwen, zie https://www.youtube.com/watch?v=sYisjeeKK8&ab_channel=PinnipedLab.

⁵ Zie bijvoorbeeld de RDA-zienswijze Welzijn van vissen (2018).

Dierenliefde vloeit dus spontaan, en is van alle tijden en plaatsen. Maar dieren in huis halen is dat niet. Tot eind achttiende, begin negentiende eeuw waren katten eigenlijk altijd buiten, en ook honden kwamen zelden in huis. Weliswaar begon de elite al in de zeventiende eeuw honden binnen te halen, vertelt kunsthistoricus en directeur van *World Animal Protection* Dirk-Jan Verdonk. Maar arme mensen was dat niet vergund, met als argument dat zij al nauwelijks in staat waren om zichzelf te onderhouden. “Het feit dat het arme mensen expliciet werd verboden om huisdieren te houden, geeft al aan dat de drang er dus wel was”, concludeert Verdonk.

Met het groeien van de welvaart kwam het houden van dieren puur vanwege het plezier dat ze ons verschaffen binnen het bereik van grotere groepen mensen. Ook demografische ontwikkelingen hebben vermoedelijk bijgedragen aan het feit dat gezelschapsdieren almaar belangrijker zijn geworden: huishoudens zijn de laatste decennia veel kleiner geworden, meerdere generaties leven nog maar zelden structureel samen, en dus wordt de natuurlijke impuls tot koesteren vaker botgevierd op gezelschapsdieren, speculeert de Amerikaanse wetenschapsjournalist David Grimm.⁶ Diergeneeskundige Erik Teske wijst op nog weer een ander emotioneel patroon: het enorme belang wat juist sociaal zwakke mensen vaak aan een gezelschapsdier hechten. “Een huisdier oordeelt niet”, luidt zijn verklaring.

De allerbelangrijkste factor voor het toelaten van het dier tot het woonhuis schuilt volgens Grimm echter in simpele technologische innovaties – denk aan hondenshampoos, vlooiendruppels, en de in 1947 uitgevonden kattenbak. Die hebben het intiem samenleven met de voorheen ‘vieze’ dieren een stuk gemakkelijker en prettiger gemaakt. De dieren konden zelfs gehouden worden in kleine stadsappartementen, waardoor zelfs de almaar groeiende verstedelijking de band tussen dier

en mens niet heeft kunnen verbreken. En door dieren in huis te (kunnen) halen, verandert onze relatie met die dieren radicaal. Grimm: “Wie bij ons in huis woont, is per definitie huisgenoot, en daarmee familie.” Intieme omgang met dieren verandert haast vanzelf ons begrip van hen. En dat toont zich weer in onze omgang met het dier. Waar wij vroeger een botje naar buiten gooiden voor de naamloze kat, krijgt Simba nu binnen scharrelvlees op een schaalteje.

Gezelschapsdieren spelen inmiddels een belangrijke rol in het gevoelsleven van miljoenen mensen, en dat zal niet meer veranderen, denkt Grimm. “Zelfs al zou de samenleving opeens veel armer worden, dan nog zouden we onze honden en katten niet meer buiten de deur zetten. Die band is inmiddels te sterk; we hebben een drempel overschreden.” De liefde is dermate onontkoombaar geworden, dat ook de makers van sciencefictionserie *Star Trek* niet meer om het gezelschapsdier heen menen te kunnen. In de meest recente serie, die uit 2020, gaat kat Grudge gewoon mee de ruimte in.

3. Als inlijving tot problemen leidt

Zodra een dier bij ons in huis komt wonen, zijn wij met onze antropomorfistische inslag geneigd om het dier te beschouwen als lid van het gezin. Meestal leidt dit tot een luxe leventje voor de dieren. In de woorden van David Grimm: “Altijd vakantie, nooit hoeven werken voor je eten.” Maar soms pakt deze inlijving in het menselijk bestaan voor dieren nadelig uit, en wel als zij “worden belast met verwachtingen die niet bij hen passen”, aldus sociaal psycholoog Roos Vonk. Wanneer we dieren als ‘één van ons’ gaan beschouwen, kunnen we ook flink misleunen met onze interpretaties van hun gedrag. We zien dan gevoelens en bedoelingen die er niet zijn. En het is lastig om die aannames te corrigeren, omdat we ons er vaak niet eens bewust van zijn dat we die hebben.

⁶ Vooral millennials proberen via een gezelschapsdier hun eenzaamheid te verzachten, aldus het eerder geciteerde artikel in de Neue Zürcher Zeitung. <https://www.nzz.ch/wirtschaft/hunde-und-katzen-tierliebe-der-millennials-sorgt-fuer-boom-ld.1608680#back-register>

Deze vertekening van de realiteit hoeft voor het welzijn van de betreffende dieren overigens nog geen probleem te zijn. Dat wordt het pas als mensen gedrag gaan *belemmeren of bestraffen* dat intrinsiek bij een diersoort hoort, dan wel als mensen hun gezelschapsdieren gaan *verzorgen en verwennen* op een wijze die feitelijk de gezondheid of het welzijn van die dieren schaadt. Dan ontstaat een historisch nieuwe vorm van ‘dierenmishandeling’. Een dier blijft een hond, kat of konijn – geen harige baby. Hieronder schetsen we kort enkele problematische praktijken waartoe het overmatig inlijven van dieren kan leiden.

Gênante dieren

Onze nieuwe huisgenoten mogen bij ons rondhangen, graag zelfs - maar dan moeten ze zich wel netjes gedragen. “Wij beginnen huisdieren onze eigen normen en waarden op te leggen”, constateert hoogleraar Wetenschapscommunicatie en RDA-lid Bas Haring. Milieufilosoof Josef Keulartz spelt uit waar dit in de praktijk toe kan leiden: sommige vormen van natuurlijk diergedrag (Keulartz noemt parasitisme, predatie en kannibalisme) vinden wij ‘aanstootgevend’.⁷ Onze huisgenoten rukken hun prooi meedogenloos uit elkaar en hebben seks zonder schroom. Ook een hond of kat die onder het oog van de visite uitgebreid zijn aars likt, voelt voor velen al ongemakkelijk. Wij schamen ons voor het dier, net zoals we ons voor onbetamelijk gedrag van onze kinderen zouden schamen. Sommige baasjes proberen dat gedrag dan ook de kop in te drukken.

Dit kan de betreffende dieren behoorlijk frustreren. Katten sproeien nu eenmaal; dat is hun manier om hun territorium te markeren. Een exemplaar van een hondenras dat eeuwenlang geselecteerd is op waaksheid, zal blaffen als er wordt aangebeld en zal zich terughoudend gedragen tegenover bezoekers; het heeft geen zin om het dier ongastvrijheid te verwijten. Honden

rollen nu eenmaal door viezigheid, eten soms drollen en snuffelen aan de genitaliën van andere honden. Vermoedelijk voelen dieren zich veilig en vredig als hun gedrag zijn eigen loop mag nemen. Sommige baasjes rukken hun hond echter weg als diens neus richting de genitaliën van een andere hond beweegt (en al helemaal als de neus het kruis van een mens opzoekt). Niet dat correctie van gedrag per definitie zielig is; de prijs van leven in een sociale groep is nu eenmaal dat je gedrag wordt gecorrigeerd.⁸ Maar als mensen dierlijk gedrag gaan verhinderen dat binnen hun eigen diersoort juist gezond, sociaal en assertief is, dan zal dat ongetwijfeld frustrerend voor die dieren zijn.

Stoute dieren

Mensen kunnen bedoelingen in het gedrag van hun dier leggen die er niet zijn. “Wanneer een jong paard tijdens het beleren de oren in de nek legt en wegspringt, wordt dat soms gezien als ondeugend, maar waarschijnlijk is het paard verward en weet het niet goed wat er van hem gevraagd wordt”, meldt *Staat van het dier*.⁹ Een baas die bij thuiskomst constateert dat de hond krassen heeft gemaakt in de deur en het dier bestraffend toespreekt, zal zijn hond ongelukkig maken. De hond zal zeker zijn best doen om de baas te begrijpen, maar hoe aandachtig hij ook kijkt wanneer de baas mooie volzinnen tegen hem uitspreekt, de kans dat de hond zich werkelijk ‘schuldig’ voelt omdat hij ‘stout’ is geweest, gezien het referentiekader en de aard van het geheugen van de hond nagenoeg afwezig.

Ook ongeduld van de baas kan vervelend zijn voor honden. Baasjes die hun hond geen tijd geven om buiten te snuffelen aan interessante geursporen, maar ‘gewoon’ willen doorlopen, ontnemen hun hond belangrijke sociale ervaringen. “Het weg-rukken van een hond bij geursporen is te vergelijken met een mens steeds verhinderen om binnenkomende e-mailtjes te

⁷ Pagina 92, Josef Keulartz, *Boommensen* (Uitgeverij Noordboek, 2020).

⁸ Een argument van Christine Korsgaard, *Fellow Creatures: Our Obligations to the Other Animals*. Oxford University Press, 2018, p233.

⁹ op.cit. p74.

lezen”, zegt Roos Vonk. Dieren kunnen zelfs ‘verknijpt’ raken van bazen die het gedrag van hun dier niet begrijpen.¹⁰ Zo denken veel baasjes dat hun aangelijnde hond dominant gedrag vertoont als die uitvalt naar een andere hond; zij straffen hun dier dan door een tik of een ruk aan de lijn. Maar meestal reageert de aangelijnde hond op deze manier uit angst. Als de baas hem dan ook nog eens straft voor zijn poging om die enge hond weg te blaffen, zal zijn angst voor die andere hond alleen nog maar toenemen.

Foto: Mediatheek Rijksoverheid

Verveelde dieren

Verveling is een belangrijke reden voor ‘onwenselijk’ gedrag van gezelschapsdieren. Almaar rondhangen is saai - zelfs in een resort. Intelligente jagers, zoals katten en honden, gaan dingen kapotmaken als ze te weinig te doen hebben. Veel katten komen nooit meer buiten, veel jachthonden jagen nooit meer, en ook dat lieve konijn dat ogenschijnlijk zo vrolijk reageert als de baas thuiskomt, zit misschien 23 uur per dag alleen in een hokje. Roos Vonk: “Geen wonder dat zo’n dier blij is. Eindelijk gebeurt er iets!” Baasjes zouden zich volgens haar moeten afvragen hoe het konijn zich voelt in de uren dat de baas elders is met zijn aandacht.

De markt voor dieren met geestelijke problematiek groeit; inmiddels wordt ook bij gezelschapsdieren ADHD en depressie geconstateerd. Zo kunnen depressieve honden ‘genezen’ worden met een medicijn (met rundvleessmaakje) dat de onthullende naam *Reconcile* draagt. “Meer dan tien miljoen Amerikaanse honden krijgen rare symptomen door de lange afwezigheid van hun baasjes tijdens de dag. Het is fantastisch dat ons product de band tussen de baasjes en hun honden herstelt”, jubelt een woordvoerder van farmaceutisch bedrijf Eli Lilly.¹¹ Op de Nederlandse markt is inmiddels hondenantidepressivum Clomicalm beschikbaar. Het is een ontwikkeling met perverse trekken, omdat de symptomen worden bestreden terwijl de (bekende) oorzaak van de symptomen niet wordt aangepakt.

Verwende dieren

Mensen die houden van hun dier, willen dat dier graag goed verzorgen en lekker verwennen. Daar vaart het dier wel bij zolang ‘goed verzorgen’ betekent dat Flappie bij ziekte naar de dierenarts wordt gebracht, en zolang ‘verwennen’ inhoudt dat Rufus extra lang mee uit wandelen mag. Maar soms verwennen en verzorgen baasjes hun dier op een manier die het dier eerder hindert dan helpt. Voor een paar euro kunnen baasjes bij (bijvoorbeeld) AliExpress een ‘delicaat’ jurkje of regenjasje voor de hond bestellen, eventueel met bijpassend mutsje. Voor de kat zijn er snoezige sweatertjes in meerdere modekleuren. “Kerstmutsen, loopsheidsbroekjes met inlegkruisjes en juwelen voor huisdieren – we vergeten soms dat dieren exemplaren van een andere soort zijn. Dat wordt een probleem zodra de dieren geen dier meer kunnen zijn. Dus wanneer dat schattige hondenjasje vooral niet vuil mag worden en de hond dus niet in de modder rond mag rennen”, stelt *Staat van het dier*.¹²

¹⁰ Betrouwbare statistieken zijn lastig te achterhalen. Het Diergeneeskundig Memorandum over gedragsproblemen bij de hond (2019) haalt Deens onderzoek aan waaruit blijkt dat 23,6 procent van de geëuthanaseerde honden dit doodvonnis vanwege gedragsproblemen heeft gekregen. En driekwart van de geadopteerde asielhonden die weer terugkeren naar het asiel, bleek niet in huis te handhaven vanwege gedragsproblemen.

¹¹ <https://www.startpunthonden.nl/nieuwsartikel/307/depressieve-honden-aan-de-antidepressiva>.

¹² op.cit. p74.

Foto: Pixabay

Opgedrongen kleding is niet het enige waar dieren hinder van kunnen ondervinden. Ook opgedrongen ‘speelkameraadjes’ kunnen voor stress zorgen bij diersoorten die juist solitair leven, zoals de meeste kattenrassen en sommige hamstersoorten. Een spiegelbeeldig probleem is het eenzaam opsluiten van dieren die juist graag in groepen leven, zoals konijnen, ratten, cavia’s en paarden.

Maar de meest omvangrijke, een meest verleidelijke manier om dieren te verwennen op een manier die hen niet ten goede komt, gaat waarschijnlijk door de maag. De hond krijgt ook een stukje appeltaart als het feest is, anders is het ‘zielig’. “Mensen kopen liefde door het geven van traktaties en trainen een dier

met behulp van snoepjes”, zegt specialist Klinische Voeding van Gezelschapsdieren Ronald Corbee. Volgens Corbee wordt bedelen om aandacht vaak begrepen als bedelen om iets lekers. Het gevolg: groeiend overgewicht bij gezelschapsdieren. In de jaren 1990 was naar schatting 35 procent van de Nederlandse honden te dik. Recente studies komen uit op percentages tussen de 40 en 60 procent. Het is zelfs zo dat eigenaren van honden met een gezond gewicht soms worden aangesproken omdat het beest er ‘uitgehongerd’ uit zou zien; mensen zijn niet meer gewend aan slanke honden. Inmiddels is tussen de 11 en 27 procent van de katten obees, en de indruk leeft dat ook het aantal paarden met overgewicht toeneemt.

Op zichzelf moeten we voorzichtig zijn met dit soort kwalificaties. ‘Te dik’ is een normatieve uitspraak, merkt Bas Haring op. Onze veroordeling van dikke gezelschapsdieren ziet hij als een interessante vorm van antropomorfisme; we dragen onze esthetische normen over op dieren. Zolang dieren geen last hebben van hun vetrolletjes, hebben inderdaad alleen hun baasjes eventueel een probleem. De beesten zullen er elkaar ook niet mee pesten. Maar hun gezondheid kan wel lijden onder overgewicht. Dikke dieren leven gemiddeld korter. Obese paarden, katten en konijnen ontwikkelen vaak diabetes mellitus en leververvetting, en ook vaataandoeningen en artrose komen vaker voor bij obese dieren. Omdat de dieren minder beweeglijk worden, verouderen ze ook sneller. Interessant genoeg suggereren studies een verband tussen overvoeren en antropomorfisme; eigenaren van honden met obesitas zien hun hond vaker als hun kind, slapen vaker met hem in bed, praten meer tegen de hond en spenderen meer tijd met hun dier¹³

¹³ Bjornvad, C.R., Gloor, S., Johansen, S.S., Sandoe, P., Lund, T.B. (2019). Neutering increases risk of obesity in male dogs but not in bitches- A cross-sectional study of dog – and owner-related risk factors for obesity in Danish companion dogs. Preventive Veterinary Medicine, Vol. 170, pag. 1-12. Kienzle, E., Bergler, R., Mandernach, A. (1998). A comparison of the feeding behavior and the human-animal relationship in owners of normal and obese dogs. J. Nutr., Vol. 128, pag. 2779S-2782S. German, A.J., Blackwell, E., Evans, M., Westgarth, C. (2017). Overweight dogs are more likely to display undesirable behaviours: result of a large online survey of dog owners in the UK. J.Nutr.Sci., vol. 6, e14.

Konijnen, cavia's en vogels lijden net zoals honden en katten aan welvaartsziektes. De dieren bewegen te weinig en worden overvoerd. Het bakje met brokken voor het konijn wordt vaak onmiddellijk aangevuld als het leeg is. Daardoor eten de konijnen minder hooi, wat kan leiden tot gebitsproblemen. De 'complete voeders' (zogenoemde pellets) die voor deze dieren zijn ontwikkeld, bieden hen in principe een uitgebalanceerde voeding, maar veel mensen denken juist dat pellets incompleet zijn, merkt de in vogels gespecialiseerde dierenarts Yvonne van Zeeland. Baasjes vinden 'altijd maar diezelfde brokken' zielig voor het dier. Gevolg: inmiddels zijn er pellets met verschillende kleurtjes op de markt. Die komen wellicht tegemoet aan de behoefte aan visuele variatie van kopers én dieren, maar er zitten precies dezelfde voedingsstoffen in.

Bij mensen raakt voeding steeds meer aan levensstijl, en zelfs aan levensovertuiging. Parallel daaraan is de vraag naar vegetarische en veganistische diervoeders de laatste jaren gestegen.¹⁴ Kennelijk leggen sommige baasjes hun gezelschapsdier hun eigen levensstijl op: 'in dit huis eten wij geen vlees, gluten of dierlijke producten!' Precieze cijfers over het aantal dieren dat vegetarisch of veganistisch voer krijgt, zijn niet te geven,¹⁵ maar uit de enquête van de RDA blijkt dat maar liefst 18 procent¹⁶ van de mensen vindt dat ook vleeseters als honden en katten uitsluitend vegetarisch voer zouden moeten krijgen. Het is lastig om een vegetarisch of veganistisch dieet samen te stellen voor de hond – en dat is bepaald problematisch voor een strikte carnivoor als een kat. Katten moeten bepaalde nutriënten uit dierlijke eiwitten halen die andere zoogdieren (waaronder

honden) zelf kunnen aanmaken. Een vegetarisch dieet verhoogt waarschijnlijk de zuurtegraad van kattenurine (de urine wordt dus minder zuur), met als gevolg een verhoogde kans op blaasgruis.¹⁷ Honden en katten die geen dierlijke eiwitten binnenkrijgen, hebben een verhoogde kans op aandoeningen aan hun netvlies en aan de hartspier.¹⁸

Baasjes aan het andere uiteinde van het spectrum qua voedingslevensstijl denken hun dier juist te verwennen met rauw vlees. Deze trend is komen overwaaien uit Australië en slaat vooral aan bij mensen die 'natuurlijk' willen leven. Er zijn zelfs fokkers die een soort contract afsluiten met hun kopers, waarin de nieuwe eigenaar belooft om hun pup of kitten alleen rauw vlees te voeren. Rauw vlees kan echter bacteriën en parasieten bevatten die gevaarlijk zijn voor mens en dier.¹⁹ Bovendien lopen de dieren op dit dieet het risico te weinig gevarieerde voedingsstoffen binnen te krijgen, waardoor zij zonder supplementen een tekort kunnen krijgen aan bepaalde vitaminen en mineralen. Ook hier zijn menselijke overtuigingen over de 'juiste' levenswijze dus leidend, en niet de reële behoeften van het dier.

Vatbare dieren

Al dan niet vaccineren is een ander ideologisch veld waar mensen met verschillende overtuigingen elkaar luidruchtig opzoeken om de degens te kruisen, en ook deze strijd wordt getransponeerd naar gezelschapsdieren. Vaccinatie van gezelschapsdieren gebeurt in Nederland op vrijwillige basis.²⁰ Om de populatie te beschermen tegen een infectieziekte, is een behoorlijke vaccinatiegraad noodzakelijk, die niet gehaald wordt.²¹ De vaccinatiegraad van katten is nog lager dan die van

¹⁴ Rothgerber, H. (2013). A meaty matter. Pet diet and the vegetarian's dilemma. *Appetite*, Vol. 68, Pag. 72-82.

Brown, W.Y. (2009). Nutritional and ethical issues regarding vegetarianism in the domestic dog. Pag. 137

¹⁵ Enig zicht op de kwestie geeft het artikel 'Plant based (vegan) diets for pets: A survey of pet-owners attitudes and feeding practices', Sarah Dodd et al, *Plos ONE*, 2019 (open access).

¹⁶ Op.cit. p68.

¹⁷ Wakefield, A., Shofer, S., Michel, E. (2006). Evaluation of cats fed vegetarian diets and attitudes of their caregivers. *JAVMA*, Vol.229:1, pag. 70-73.

¹⁸ Hayes, K.C., Trautwein, E.A. (1989). Taurine deficiency syndrome in cats. *Vet Clin North Am Small Anim Pract*, Vol. 19, pag. 404-413. Adin, D., DeFrancesco, T., Keene, B., Tou, S., Meurs, K., Atkins, C., Aona, B., Kurtz, K., Barron, L., Saker, K. (2019). Echocardiographic phenotype of canine dilated cardiomyopathy differs based on diet type. *Journal of Veterinary Cardiology*, Vol. 21, Pag. 1-9.

¹⁹ Belangenbehartiger Dibevo ontwikkelt momenteel een keurmerk voor rauw vlees.

²⁰ Uitzondering: honden die de grens overgaan, moeten gevaccineerd zijn tegen rabiës.

²¹ Het exacte percentage aan gevaccineerde dieren dat nodig is om een ziekte in te dammen, is lastig te bepalen en verschilt ook per ziekte. Wel zeggen de geraadpleegde experts dat de benodigde vaccinatiegraad niet gehaald wordt; daarvoor is het aantal gevaccineerde dieren duidelijk te laag.

honden.²² Sommige deskundigen hebben de indruk dat de vaccinatiegraad aan het dalen is. Socioloog Josje ten Kate: “Weerstand tegen vaccineren van huisdieren zie je vooral bij baasjes die terug willen naar de natuur en bij baasjes die kritisch staan tegenover de wetenschap en haar ‘belangen’. Precies de argumenten die je hoort tegen het vaccineren van mensen.” Aan de andere kant van het ideologische spectrum ziet producent van diermedicijnen Peter Mijten de bereidheid toenemen om honden (naast de standaardvaccinaties) ook te vaccineren tegen bijvoorbeeld kennelhoest of leptospirose.

Zieke dieren

Onlangs maakte een satirisch televisieprogramma zich vrolijk over dierenartsen die een kaart met ‘Beterschap!’ naar het huisadres van een door hen behandelde cavia sturen. De programmamakers troffen daarmee een tijdsverschijnsel: ook hedendaagse dierenartsen kunnen (of willen) niet om de gevoelsband tussen baasje en gezelschapsdier heen. Die band heeft het vak ingrijpend veranderd. In de achttiende eeuw werden dierenartsen alleen bij zieke paarden en grote productiedieren geroepen; dieren dus waarvan de economische waarde meestal nog wel opwoog tegen het loon van de veearts. De opkomst van tractor en auto in de jaren 1920 en 1930 maakte de beroepsgroep dan ook flink ongerust: hoe moest het geld nu verdiend gaan worden? “Een dierenarts die verkondigde zich dan maar op honden en katten te gaan richten, werd uitgelachen; daar zou geen droog brood mee te verdienen zijn”, vertelt David Grimm. Volgens hem hebben dierenartsen inmiddels ‘een carrière gebouwd op de sentimentele relatie tussen mens en huisdier’. Zij beschikken over moderne klinieken vol scan- en operatieapparatuur, speciaal gericht op gezelschapsdieren. Zelfs orgaantransplantaties en chemotherapie behoren tot de mogelijkheden. Grimm: “En tja, voor een kind doe je al-

les, dus als je je huisdier ziet als een kind... Er zijn verhalen dat mensen de hypotheek op hun huis verhogen om de dierenarts te kunnen betalen.”

Hedendaagse baasjes stellen hoge eisen aan de veterinaire zorg en willen daar ook flink voor betalen; een gemiddelde honden- of kattenbezitter is bereid om 750 tot 850 euro uit te geven om het dier te redden, zo meldt *Staat van het dier*.²³ De komst van speciale verzekeringen speelt hierop in. Naar schatting 4 procent van de gezelschapsdieren in Nederland is verzekerd; vooral honden hebben een polis.²⁴ Dat is bepaald niet veel in vergelijking met Scandinavische landen, waar zo’n driekwart van de gezelschapsdieren verzekerd is voor medische kosten, maar het aantal stijgt gestaag.²⁵

Het staat buiten kijf dat een dier meestal profiteert van een bezoek aan de dierenarts. Toch is het zoeken naar een nieuw evenwicht. Hoever ga je als baasje eigenlijk in het zoeken van medische hulp voor je dier? Wanneer zeg je: deze ingreep is mij te duur? ‘Beer’ legt deze vraag concreet voor aan het forum van de site ouders.nl. De cavia van zijn zoon heeft een abces aan zijn tand; de dierenarts gaf allerlei dure medicijnen mee en suggereert een gebitsoperatie. Moet hij dat wel doen? ‘Ja, als je het kan betalen’, is de teneur van de respondenten. Je hebt immers de zorg voor het dier op je genomen. Maar de verhoudingen zijn wel scheef, voelt het forum. ‘Danielle1971’ meldt dat zij ooit voor een tientje een cavia kocht ‘bij een caviaboortje’, en sindsdien 300 euro besteedde aan het verhelpen van oogbeschadigingen bij die cavia. Het gezin kon overigens niet lang genieten van deze investering: de cavia werd door een roofvogel uit de tuin gevestigd. Maar: Danielle ‘zou het zo weer doen’. Het idee dat je als baasje van een gezelschapsdier verplicht bent om qua medische verzorging ‘tot het alleruiterste’ te gaan, heeft

²² <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2289201-inenting-angst-de-vaccinatiegraad-daalt-on-der-huisdieren.html>

²³ op.cit. p71.

²⁴ <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4994671/konijn-verzekering-hond-kat-huisdier-geld-declaratie-instagram>.

²⁵ Verzekeraar Reaal Dier & Zorg noteerde in 2019 een stijging van 33 procent ten opzichte van 2018.

zich in 'het hoofd van de massa genesteld', merkt forumlid Miriam Lavell op. Niet dat dierenartsen zelf pleiten voor verdere behandeling, aldus Lavell. Droog zegt ze: "Dat hoeft ook helemaal niet. Ze hoeven alleen maar alle nog resterende mogelijkheden te noemen."²⁶

Er wordt dus (veel) meer geld uitgegeven aan de medische verzorging van dieren dan vroeger. Niettemin is een kleine groep mensen die een gezelschapsdier aanschaf niet bereid om hun dier tot zijn dood goed te verzorgen. Een veel grotere groep baasjes is hier financieel simpelweg niet toe in staat. Ook al gaat het hier nog steeds om een relatief kleine aantallen mensen, het betekent wel dat jaarlijks duizenden dieren medische zorg moeten ontberen, meldt *Staat van het dier*.²⁷ "Deze dieren verdwijnen dan in asielen, opvangcentra of via de internethandel." Majori Meijer en Marjolein Schröder van Dierenopvang Amsterdam (DOA) beamen dat ze af en toe zieke dieren krijgen aangeleverd waarvan de eigenaren zelf niet voor de kosten van de medische behandeling kunnen of willen opdraaien. Een ironisch gevolg van de toenemende opties om zieke dieren te behandelen, zou dus kunnen zijn dat baasjes die zo'n behandeling niet kunnen betalen het dier desondanks niet laten euthanaseren, maar het naar een asiel brengen – wat het welzijn van de betreffende dieren zelden ten goede komt.

Medische hulp is een zegen voor het lijdende dier. Het eindelijk doorbehandelen van zieke dieren kan het welzijn van het dier echter schaden – en wel als een medische behandeling niet langer in het belang van het dier is, maar vooral in het belang van mensen die zo verknocht zijn aan hun dier dat ze er geen afstand van kunnen doen. "Eindelijk doorbehandelen om niet de keuze tot euthanasie te hoeven maken, dat kan serieuze gevolgen hebben voor het dierenwelzijn", stelt *Staat van het dier*. Een hond met chronische gewrichtsproblemen kan

nog best plezier hebben in zijn leven, maar heeft dan vaak wel adequate pijnstillers en aangepast voer nodig – een structurele kostenpost die niet alle baasjes zich zullen kunnen veroorloven, met als gevolg dat hun dier permanent lijdt. En een kat met vergewaterd nierfalen die wekelijks in een mandje naar de dierenarts moet om infusiotherapie te ondergaan, kun je niet troosten met de uitleg dat hij zich na de behandeling weer een paar dagen beter zal voelen.

Meijer en Schröder van Dierenopvang Amsterdam hebben de opvattingen omtrent euthanasie zien verschuiven. "Dieren die we 10 à 15 jaar geleden om medische redenen zouden laten inslapen, proberen we nu in leven te houden", zeggen ze. De criteria voor euthanasie zijn voor hen duidelijk: het dier moet voldoende kwaliteit van leven hebben, en het moet belangrijke handelingen zonder pijn kunnen verrichten. Maar zelfs de dierenartsen waar DOA mee samenwerkt, verschillen onderling in hun interpretatie van die criteria. "Medewerkers met een sterke voorkeur voor een bepaalde uitkomst weten aan welke dierenarts ze een geval moeten voorleggen om bij hun eigen voorkeur uit te komen", zeggen Meijer en Schröder.

In *Dierbaren*, de mooie documentaire die Saskia Gubbels over Dierenopvang Amsterdam maakte,²⁸ is te zien hoe medewerkers het haast als een persoonlijk falen ervaren als een dier geëuthanaseerd moet worden omdat het te ziek is, of – nog pijnlijker – omdat het teveel gedragsproblemen heeft om ooit nog een leuk leven te leiden. Het asiel zit vol moeilijke (vecht-)honden, en het is aan hondengedragstherapeut Meijer om serieus te proberen hun gedrag te verbeteren. Ziet ze een onzekere, bange hond, dan is er een kans. Maar sommige honden grijpen een andere hond aan de overkant van de straat, of bijten een mens tot op het bot in de hand – zelfs als die hand rustig naast het lichaam hangt. "Als het team een hond niet durft te herplaatsen, is diens

²⁶ <https://www.ouders.nl/forum/off-topic-discussies/dierenartskosten-voor-een-knaagdiertot-hoever-ga-je-en-wat-is-normaal>

²⁷ op.cit. p79.

²⁸ *Dierbaren*, Saskia Gubbels, 2020. <https://www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2020/dierbaren.html>.

Foto: Mediatheek Rijksoverheid

bestaan eigenlijk uitzichtloos”, zegt Meijer. Soms besluit DOA dat het dier dan maar ‘naar de hemel moet’.²⁹ Dat besluit wordt niet licht genomen: eerst bepalen alle teamleden ieder voor zich hun standpunt, daarna gaan ze met elkaar in gesprek. De samenleving accepteert echter nauwelijks dat euthanasie soms de enige reële optie is. Er is in de samenleving weinig steun voor het laten inslapen van niet-herplaatsbare dieren, constateert ook *Staat van het dier*. Slechts 18 procent van de geënquêteerden vond dat je een dier mocht doden als er na een half jaar geen goede bestemming voor was gevonden.³⁰ Wat er in de praktijk dan met onhandelbare en onplaatsbare dieren moet gebeuren, wordt in het midden gelaten.

Doorgefokte dieren

“Honden zijn er in alle vormen en maten, letterlijk op alle behoeften gefokt, van schoothondjes waarbij je, zoals een tante het eens uitdrukte, ‘de melk in de tietten schiet’, tot klerkasten waarbij vergeleken elke macho een papkind lijkt”, aldus bioloog Midas Dekkers, in zijn karakteristieke stijl.³¹ Het fokken van dieren op alle verschillende mogelijke behoeften van mensen is een thema dat de reikwijdte van dit essay te buiten gaat. Hier past slechts aandacht voor het lot van dieren die gefokt worden om vertedering bij mensen op te wekken. “De overgrote meerderheid van de huisdiereigenaren beschouwt hun huisdier als een gezinslid dat doorgaans een kinderrol vervult”, maakt filosoof Josef Keulartz op uit verschillende onderzoeken. Deze baasjes houden van kinderlijke eigenschappen in hun dier, een verschijnsel wat Keulartz ‘pedomorfisme’ noemt.³² Geen wonder dus dat fokkers van rassen die al dergelijke trekken vertonen, selecteren op een ‘kinderlijk’ uiterlijk: kleine dieren met grote

²⁹ Deze frase wordt gebruikt in genoemde documentaire *Dierbaren*.

³⁰ op.cit. p79.

³¹ Midas Dekkers, *Lief dier: over bestialiteit*. Uitgeverij Contact, 2008, blz 72.

³² Josef Keulartz, *Boommensen: over nut en nadeel van de humanisering van de natuur*. Noordboek, 2020, blz. 16.

bolle ogen en korte snuitjes. Soms leidt dit tot gezondheidsproblemen. Kortsnuitige hondenrassen ademen zwaar, schattige kleine hondjes hebben vaak last van een schedelafwijking die tot chronische hoofdpijn leidt. Veel baasjes weten dit wel, maar accepteren deze lasten voor het dier als een probleem dat 'nu eenmaal' bij het ras hoort en kopen vaak weer een pup van hetzelfde ras als hun geliefde dier overleden is. De ellende voor deze dieren is echter verre van natuurlijk; die is juist het gevolg van welbewust gefokte kenmerken. Zo zien schedel en neusgat van een Engelse bulldog er totaal anders uit dan een eeuw geleden. "Een drama in meerdere bedrijven", noemt fokkerijspecialist Ed Gubbels de fokgeschiedenis van bulletjes. Hij observeert dat sommige fokkers zelfs lijken te floreren bij alle aandacht en sympathie die hen na een lijdend (en vaak voorspelbaar 'mislukt') nestje op social media ten deel valt. Gubbels typeert dit als 'een op huisdieren geprojecteerd Münchhausen-by-proxy-syndroom'. Zo'n gebeurtenis is voor dergelijke fokkers in ieder geval geen reden om volgende keer een andere oudercombinatie te organiseren.

Het fokken op voor het dier schadelijke uiterlijke kenmerken krijgt inmiddels aandacht; wetgeving begint paal en perk te stellen aan de grootste uitwassen.³³ Een minder belicht verschijnsel is het fokken op karaktereigenschappen. De Amerikaanse hondenonderzoeker Gregory Berns maakt zich zorgen over het wegfokken van agressie in dieren. Het wegfokken van agressie kan in het voordeel van dieren werken; zo hoeven minder agressieve dieren ook minder kort gehouden te worden, wat hun leven vermoedelijk veraangenaamt. Maar te weinig agressie is ook niet goed, want agressie heeft gewoonlijk een functie. "Agressie kan passend zijn in een situatie waarin het dier zich moet verdedigen", zegt Berns, "dus het wegselecteren daarvan betekent een handicap voor het dier." Het is zogezegd in het belang van het dier om te kunnen

Foto: Pixabay

opkomen voor zijn belang, en als het wegfokken van agressie zou leiden tot dieren die niet meer voor zichzelf opkomen, dan raken deze dieren van de regen in de drup. Je wenst dieren een baas toe die dat begrijpt. Maar bij sommige mensen roept een trillend, kwetsbaar dier juist een zoete beschermingsimpuls op die ze kennelijk graag herhaaldelijk ervaren. "Deze vertedering kan leiden tot het fokken van bange, angstige dieren", vreest dierethicus James Serpell – en hij voegt daaraan toe: "Dat zou pervers zijn." Er is weinig informatie beschikbaar over de incidentie van dit fokken op hulpeloze dieren, dus het blijft voorlopig gissen naar de omvang van dit probleem.

4. Rollen en verantwoordelijkheden

Aan wie valt het nu toe om verantwoordelijkheid te nemen voor welke aspecten van de uitwassen van dierenliefde? Wij hebben hier, in vervolg op de gesprekken met de door ons geraadpleegde deskundigen, een eerste inventarisatie gemaakt van de verschillende partijen die taken op zich zouden kunnen of zelfs moeten nemen.

³³ In 2014 trad artikel 3.4 van het 'Besluit houders van dieren' in werking. Dit artikel verbiedt het fokken van dieren op schadelijke kenmerken. Een probleem is dat de wetenschappelijke gegevens om te funderen wanneer kenmerken schadelijk zijn, vaak ontbreken. In 2018 zag een 'deskundigenverklaring' rond de fok van 'designerkatten' zoals de (vaak haarloze) Bambino Sphynx het licht. Op grond van deze verklaring kan de NVWA beter controleren op de fok van dergelijke katten. En in 2019 zijn criteria opgesteld bij artikel 3.4 die de minimale neuslengte bepalen van honden die mogen worden ingezet voor de fokkerij.

Eigenaren

De eerste verantwoordelijkheid voor het welzijn van een gezelschapsdier ligt bij de eigenaar, zo stellen bijna alle deskundigen. Dit sluit aan bij de wetgeving, die daarbij expliciet stelt dat een houder van een dier behoort te beschikken over afdoende basiskennis en vaardigheden om dat dier te verzorgen.³⁴ Het overgrote deel van de gezelschapsdiereigenaren is ook beslist van goede wil. In de praktijk ontbreekt het soms wel aan kennis; veel baasjes die omgaan met hun dier op een manier die in de vorige paragraaf als kwalijk werd aangemerkt, beseffen niet dat ze hun dier niet goed behandelen.

Voorlichting wordt vaak genoemd als dé manier om praktijken tegen te gaan waarin dieren last hebben van de liefde van mensen. ‘Wijs baasjes erop dat ze hun dier geen dienst bewijzen door het aan te kleden of mee te laten snoepen van de taart!’, hoorden we meermaals. Er is bovendien al volop goede en betrouwbare informatie beschikbaar, zeiden sommige informanten, bijvoorbeeld op de website van het Landelijk InformatieCentrum Gezelschapsdieren (LICG) die één miljoen unieke bezoekers per jaar trekt. Het LICG heeft voor veel diersoorten bijsluiters beschikbaar die via dierenwinkels kunnen worden verspreid.³⁵ Ongeveer de helft van alle Nederlandse huishoudens heeft een of meerdere dieren in huis, en daarvan is ongeveer de helft bij de dierenwinkel gekocht, dus dierenwinkels blijven een belangrijk informatiekanaal. Maar juist honden, katten en paarden – de diersoorten waardoor mensen zich het snelste door liefde laten verblinden en waarover informatie over soorteigen behoeften dus bijzonder gewenst is – worden zelden in de dierenwinkel gekocht. In 2019 had slechts een derde van de mensen die een dier aanschafte zich van tevoren geïnformeerd over wat er bij de verzorging van het dier komt kijken. Minder dan een derde voelde zich voldoende geïnformeerd over de benodigde tijdsinvestering, en slechts 15 procent had een reëel beeld van de kosten van verzorging

en dierenarts. Daarnaast is er een groep kopers die informatie welbewust afhoudt, in de veronderstelling dat ze in de praktijk ‘vanzelf wel’ zullen merken wat hun dier nodig heeft, of erop vertrouwen dat ‘eerdere ervaringen met dieren’ (zij het soms van een totaal andere soort) hen voldoende hebben toegerust voor het houden van dit nieuwe dier.

Verwacht dus niet teveel van voorlichting. Niet alleen omdat betrouwbare folders kennelijk niet altijd gelezen worden en omdat er op internet (naast goede) ook veel onjuiste informatie over het gedrag en de verzorging van gezelschapsdieren te vinden is. Vooral omdat informatie niet altijd doordringt – en helaas juist niet bij baasjes die op grond van die informatie de omgang met hun dier zouden moeten veranderen. Zij houden soms zelfs expres informatie af. Deze baasjes zijn vermoedelijk teveel verknocht aan hun huidige omgang met het beest, waardoor corrigerende informatie simpelweg niet door hun psychologische barrières heen breekt.

Dit is een serieus communicatieprobleem, waarvoor niet eenvoudig een oplossing te vinden is. Dergelijke baasjes met een opgeheven vingertje benaderen, gaat in ieder geval niet werken, zegt dierenactivist Bernard Unti: “Het heeft geen zin om dezelfde boodschap steeds dringender te herhalen. Als jouw boodschap niet overkomt, is er dus ergens een blokkade en is het zaak om te achterhalen waar die zit.” Een betere tactiek is het om dierhouders te wijzen op goede praktijken die zij zouden kunnen navolgen.³⁶ Wat volgens Unti ook kan werken: “Baasjes aanspreken op het ongeëvenaarde vermogen dat mensen hebben om zich in een ander dier te verplaatsen. Dat vermogen geeft mensen extra verantwoordelijkheid. Soms werkt dat argument.” Psycholoog Roos Vonk erkent dat mensen deze cognitieve vermogens hebben, maar verwacht ook daar niet teveel van als het gaat om baasjes die hun dier uit

³⁴ Zie artikel 1.7 van het Besluit Houders van Dieren (2014), dat valt onder de Wet dieren (2013).

³⁵ Artikel 3.17 van het Besluit Houders van Dieren verplicht de bedrijfsmatige verkoper om hun klanten te voorzien van schriftelijke informatie over de verzorging van het aangekochte dier.

³⁶ Zie bijvoorbeeld ook het rapport Weten is nog geen doen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.

Foto: Pixabay

liefde verkeerd behandelen. “De eigen emotionele behoeften van deze baasjes zijn zo sterk dat er geen ruimte overblijft om zich werkelijk in het dier te verplaatsen.”

Hoe het ook zij: het lijkt naïef om te verwachten dat goede informatie al het dierenleed veroorzaakt door de behoefte van mensen aan innig contact zal doen verdwijnen. Daarvoor is, ironisch genoeg, die liefde vaak een te sterke kracht.

Fokkers

Fokkers voelen vaak liefde voor het ras waarmee zij fokken. Hoe kan het dan dat sommige fokkers dieren kweken waarvan te voorspellen is dat ze zullen lijden aan hun fysiek? “Sommige fokkers en eigenaren van rasdieren zijn blind voor de gezondheidsproblemen die vaak voorkomen binnen het ras”, zegt expert genetica van huisdieren Hille Fieten. Zij merkt in de praktijk dat fokkers de welzijnsproblemen die samenhangen met een bepaald ras bagatelliseren.³⁷ Bij veel fokkers wegen

³⁷ Twee artikelen die dieper ingaan op de onderliggende motieven hiervoor: ‘Great expectations, inconvenient truths, and the paradoxes of the dog-owner relationship for owners of brachycephalic dogs’, (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31323057/>) en ‘Why do people buy dogs with potential welfare problems related to extreme conformation and inherited disease? A representative study of Danish owners of four small dog breeds’, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0172091>

‘schattige’ uiterlijke kenmerken en een vriendelijk en vrolijk karakter zwaarder bij selectie voor de fok dan gezondheids- en welzijnsproblemen.

Volgens Ed Gubbels vloeit veel ellende voort uit de tentoonstellingspraktijk van rasdieren; hij noemt dit zelfs een vorm van ‘georganiseerde dieren mishandeling’. Aanvankelijk waren tentoonstellingen bedoeld als evenementen waar fokkers hun dieren konden laten zien en op zoek konden naar fokdieren voor hun volgende generatie, maar inmiddels zijn zij volgens Gubbels geworden tot ‘wedstrijden tussen mensen met het dier als object’, waarbij fokkers onderling de competitie aangaan ‘op basis van karikaturale beschrijving in de rasstandaard’. Het negatieve effect van tentoonstellingen is volgens hem tweeledig. Niet alleen winnen de dieren met de meest extreme (voor henzelf vaak hinderlijke) type-overdrijving; ook leidt het fokken met ‘kampioenen’ tot extreme inteelt, met alle ellende van dien voor het dier. Gubbels pleit ervoor om dergelijke ‘wedstrijden tussen mensen’ wettelijk te verbieden, al moet er ruimte blijven voor het tentoonstellen van dieren ten behoeve van een gezonde fok.

Overigens steekt de Nederlandse fokpraktijk van gezelschapsdieren gunstig af bij die van veel buitenlandse fokkers. Juist doordat Nederlandse fokkers gewoonlijk zorgvuldig omgaan met hun fokdieren, houdt het aanbod de huidige grote vraag naar puppy’s echter niet bij, waardoor een onbekend aantal verlangende baasjes voor de verleiding bezwijkt om hun hondje via andere kanalen verwerven dan die van de gecertificeerde fokker.

Dierenartsen

Naast de verkopers van dieren hebben ook de behandelaars van dieren – dierenartsen – een verantwoordelijkheid om eigenaren aan te spreken als zij zien dat baasjes hun dier behandelen op

een manier die tegen het welzijn van het dier ingaat. Dus als een dier kwalijk overgewicht heeft, hoort een dierenarts daar iets van te zeggen. De dierenarts is ook de aangewezen persoon om het belang van bepaalde vaccinaties onder de aandacht brengen, of om baasjes erop te wijzen dat zij volgende keer beter voor een ander ras kunnen kiezen als zij de structurele gezondheidsproblemen van hun huidige (ras)dier willen vermijden. En het is aan hen om het harde nieuws te brengen dat een lijdend dier niet meer zal genezen en wellicht beter een zachte dood kan worden gegund. Het helpt als dierenartsen uitstralen dat het niet immoreel is als een baasje besluit om een mogelijke laatste behandeling *niet* te willen laten uitvoeren.

Het gros van de dierenartsen spant zich in om de vraag naar belastende zorg voor een gezelschapsdier waarvan baasjes nog geen afscheid kunnen nemen af te remmen. Tegelijkertijd nemen de behandelmogelijkheden toe. Majori Meijer van Dierenopvang Amsterdam vindt dat ‘hun’ dierenartsen niet te ver gaan met hun behandelingen, maar fronsst soms wel de wenkbrauwen bij het handelen van andere dierenartsen. Ze herinnert zich honden met kanker die eindeloze bestralingen krijgen. Meijer: “Ik zou dat mijn hond niet aandoen, maar sommige dierenartsen gaan daar dus in mee.”

Inmiddels beschikken nogal wat dierenartsen over gespecialiseerde apparatuur waardoor zij bijvoorbeeld chemotherapie kunnen uitvoeren.³⁸ Dierenoncoloog Erik Teske wijst erop dat, in tegenstelling tot de gang van zaken in de humane geneeskunde, specialistische medische behandelingen bij dieren ook door dierenartsen mogen worden uitgevoerd die daarin niet gespecialiseerd zijn. Het is dus onduidelijk hoe bedreven een dierenarts eigenlijk is in een specialistische behandeling.

³⁸ Naar schatting zestig tot honderd Nederlandse dierenartsen passen chemotherapie toe. Hier is weinig (toe)zicht op, nascholing is niet verplicht.

Overheden

Ook al constateerden we eerder dat informatie over (de verzorging van) gezelschapsdieren niet noodzakelijk doordringt tot alle baasjes, het blijft belangrijk dat de overheid erop toeziet dat die informatie althans beschikbaar is en ernaar verwijst. Ongeveer dertig procent van de potentiële baasjes informeert zich actief voor aanschaf van een huisdier³⁹, en het ligt voor de hand om die groep goed te bedienen. Relevante informatie zou niet alleen via folders en officiële websites kunnen worden ontsloten, maar ook actief kunnen worden ingebracht in fora, platforms, verenigingen en gemeenschappen op internet die zich uitlaten over dierenwelzijnskwesties. In *Staat van het dier* heet dit: “Met innovatieve, indirecte vormen van (online) communicatie” stimuleren dat mensen een “weloverwogen keuze” maken voor een bepaald gezelschapsdier.⁴⁰ De overheid zou ook een gerichte voorlichtingscampagne kunnen overwegen over de (niet geringe en vaak onderschatte) kosten van het onderhouden van een huisdier. Televisiespotjes met de boodschap ‘een dier kost geld’ zouden potentiële baasjes die krap bij kas zitten op andere gedachten kunnen brengen. Een overheid die zulke spotjes uitzendt, gaat overigens wel voorbij aan de onderliggende ongelijkheid tussen mensen die zich wel, of niet, de liefde van een huisdier kunnen veroorloven.

De overheid heeft ook de taak de wet te handhaven, en de wet verbiedt dierenmishandeling. Van oorsprong werd dierenmishandeling vooral begrepen als ‘actieve’, vaak opzettelijke mishandeling van dieren, en het bestrijden daarvan blijft belangrijk. Maar het wordt inmiddels ook tijd dat de overheid meer oog ontwikkelt voor de nood van dieren die gesmoord worden in liefde (verkeerde zorg). Werk aan expertise, verzamel data over de hier benoemde trends, weeg het aanpassen van wet- en regelgeving, zoek naar manieren om de wenselijke omgang met (huis)dieren vanzelfsprekender te maken (‘nudgen’). Want hoewel baasjes die hun dier uit liefde mis-

handelen natuurlijk moeten worden aangesproken en soms zelfs moeten worden vervolgd en bestraft, is het waarschijnlijk effectiever om professionals (fokkers, dierenartsen, dierhandelaren, diervoederbedrijven) uit te nodigen om mee te denken over het verlichten van dit probleem. De overheid kan onwillige individuele professionals op hun verantwoordelijkheid wijzen en desnoods aanpakken via wet- en regelgeving of codes.

In *Staat van het dier* pleitte de RDA al voor een ‘accentverschuiving’: laat meer beleidsaandacht uitgaan naar de bijdrage die gedrags- en communicatiewetenschappers zouden kunnen leveren om grip te krijgen op deze problematiek.⁴¹ Misschien is de inzet van ‘influencers’ die het goede voorbeeld geven effectief om juist sterk emotioneel gedreven baasjes tot een andere omgang met hun dier te bewegen. De inzet van virtual reality kan wellicht bereiken dat baasjes de situatie van hun dier beter leren navoelen; hier valt pionierswerk te verrichten. Weer andere experts zouden wellicht kunnen aangeven welke psychologische behoeften van mensen ten grondslag liggen aan de verstikkende liefde voor een gezelschapsdier – een thematiek die wij hier zoals gezegd bewust buiten beschouwing laten, maar die hoogst relevant is om in te kunnen schatten welke informatie en welke maatregelen bij welke groepen mensen aanslaan. Het zou ook interessant zijn om te achterhalen of mensen er de afgelopen decennia andere verwachtingen en verlangens omtrent huisdieren op na zijn gaan houden, en zo ja, welke factoren daarbij van invloed zijn geweest.

In onze ronde langs experts zijn voorts de volgende maatregelen expliciet genoemd: maak het moeilijker om een dier te kopen via Marktplaats en Facebookgroepen, en denk na over striktere regelgeving rond import van honden uit het buitenland. Asiels slibben namelijk mede dicht door ‘impulsaankopen’ van (soms slecht gesocialiseerde) gezelschapsdieren die bij nader inzien

³⁹ *Dibevo - Dibevo*

⁴⁰ op.cit. p84.

⁴¹ op.cit. p83.

toch niet bij het gezin blijkt te 'passen'. In de praktijk gaat het hierbij vooral om vechthonden. Verscherp de eisen verder om trent dieren waarmee wel én niet gefokt mag worden en verbied wedstrijden waarbij (ras)gezelschapsdieren als object in een schoonheidscompetitie worden ingezet. Een verplichte cursus alvorens het aanschaffen van een dier, wordt ook veel genoemd als maatregel. En vooral: zie toe op naleving van de al bestaande wetgeving. Dus: handhaaf!

5. Trends

Op dit punt in het essay willen we de focus iets verbreden. Dat doen we door kort enkele maatschappelijke consequenties te verkennen die zich kunnen voordoen als de trend naar een antropomorfe omgang met dieren doorzet. Doel is om beleidsmakers voor te bereiden op vraagstukken die dan op hen afkomen.

Discussies over antropomorfisme kunnen gemakkelijk gepolitiiseerd raken

Een halve eeuw geleden werd antropomorfisme nog beschouwd als 'een illusie die als een blaas opzwellt in een zwak, want ongeoefend, ongedisciplineerd brein', aldus bioloog Melvin Sheldrake.⁴² En daar zat een kern van waarheid in, want als we de wereld vermenselijken, begrijpen we het leven van andere organismen niet zoals zij hun leven zelf ervaren. Maar een te koele en afstandelijke houding ten overstaan van dieren kan ook maken dat we belangrijke ervaringen van dieren aan ons voorbij laten gaan of over het hoofd zien. Daarmee doen we de realiteit net zo goed geweld aan. Het is dus zoeken naar een goed begrip van de verschillen en overeenkomsten tussen mensen en dieren van allerlei slag.

Eén ding is duidelijk: dierenliefhebbers beschuldigen van antropomorfisme en denken dat je de zaak daarmee wetenschappelijk beklonken hebt, is een strategie die zijn langste tijd heeft

gehad. Antropomorfisme zal niet verdwijnen. Integendeel, de gevoelige blik die we zijn gaan werpen op de dieren die we bij ons in huis hebben gehaald, zal zich vermoedelijk juist uitbreiden naar andere diersoorten. De manier waarop dieren in de intensieve veehouderij worden gehouden, zal bijvoorbeeld onder invloed van het antropomorfisme bij een groeiende groep mensen op verzet stuiten. Zij stellen zichzelf de simpele vraag: 'lijden deze dieren?', en hun antwoord is: 'ja'. Het kan zijn dat dit antwoord soms meer ontspruit aan inlevingsvermogen dan voortkomt uit kennis. Maar vaak is deze primaire reactie ook goed met rationele argumenten en wetenschappelijke gegevens te onderbouwen. Voor de maatschappelijke relevantie maakt de aard van de onderbouwing bovendien weinig uit – een groeiende groep mensen kan en wil simpelweg niet om hun medelijden met de dieren heen. Deze redeneerlijn volgend, zal het nog lastiger worden dan nu al het geval is om maatschappelijke acceptatie te verwerven voor dierproeven, verschijnt het vergiftigen van plaagdieren als een moreel bedenkelijke praktijk, en zullen jagers blijvend tegenwind ondervinden.

Informatiecampagnes van overheden en belangenorganisaties zullen slechts weinig mensen uit deze empathische groep overtuigen van de 'redelijkheid' of 'onvermijdelijkheid' van bestaande praktijken: sterke emoties zijn nu eenmaal niet zo vatbaar voor cijfers en analyses. Juist omdat sterke emoties in het geding zijn, zullen sommige mensen zelfs radicaliseren; zij vinden het leed de dieren aangedaan dermate groot dat zij bereid zijn de wet te overtreden om de dieren te 'redden'. Gevolg is dat bevolkingsgroepen met een totaal andere beleving van de juiste relatie tussen mens en dier, scherp tegenover elkaar zullen komen te staan. Deze partijen verwijten elkaar dus (gegoten in de termen van dit essay) te weinig, respectievelijk teveel, antropomorfisme ten aanzien van de dieren. Het gevaar bestaat dat deze tegenstelling al bestaande scheidslijnen in de maat-

⁴² Melvin Sheldrake, *Verweven leven: de verborgen wereld van schimmels*, Atlas Contact, 2020, p.53.

schappij kan verdiepen, zoals die tussen stad en platteland.⁴³

Morele verhandelingen over gezelschapsdieren en morele verhandelingen over mensen zullen naar elkaar toegroeien

Doordat steeds meer mensen niet langer een absolute grens ervaren tussen henzelf en hun (huis)dier, valt te verwachten dat ethische discussies over de juiste behandeling van de dieren waarmee wij intiem zijn, steeds meer trekken zullen gaan vertonen van ethische discussies over de juiste omgang tussen mensen onderling. In de praktijk is al waar te nemen dat allerlei opvoedkwesties die de gemoederen flink bezighouden zich beginnen zich uit te strekken tot gezelschapsdieren. Mag je als vriend commentaar leveren op de manier waarop een eigenaar zijn hond opvoedt? Hoe open je het gesprek met de buurman wiens kat via het kattenluikje jouw huis binnendringt en jouw eigen kat terroriseert? Laat jij je als kattenhouder eigenlijk aanspreken op een publiek goed dat door jouw dier wordt aangetaast, zoals de stand van de zangvogels? Zeg je er iets van als je een veel te dikke hond ziet? Verwijt je hondeneigenaren dat ze de gezondheid van *jouw* dier op het spel zetten door hun hond niet te laten vaccineren? In hoeverre mogen andere burgers (of de staat) eigenlijk in een sfeer treden die zo intiem is, en zo samenhangt met persoonlijke opvattingen over een goed en waardevol leven, als jouw omgang met je geliefde dier? En op welke gezaghebbende informatie kun je je daarbij eigenlijk beroepen?

Een dergelijke manier van spreken over dieren (dus via begrippen die je gewoonlijk reserveert voor kinderen of medeburgers) was vroeger onvoorstelbaar. Het valt te verwachten dat de ethische discussies over de juiste onderlinge omgang tussen mensen de discussies over de juiste omgang tussen mens en (gezelschaps)

dier verder zullen gaan 'besmetten'. Maar de invloed kan ook de andere kant uitwerken. Euthanasie is een intrigerend voorbeeld. Euthanasie bij dieren is veel minder omstreken dan euthanasie bij mensen, en bestaat ook al veel langer.⁴⁴ Euthanasie voor dieren wordt vrij algemeen gezien als een zegen voor het dier; er is zelfs kritiek op het feit dat dieren geen zachte dood wordt gegund door 'egoïstische' mensen die het dier niet kunnen missen. Blijven behandelen bij uitzichtloos lijden vinden we vrij algemeen niet in het belang van het dier. Zouden we deze redenering dan niet moeten uitstrekken tot de praktijken rond zieke mensen, wiens leven we vaak zo lang mogelijk willen 'rekenen'?⁴⁵ Zo'n vergelijking tussen praktijken rond dieren en rond mensen zet ethische discussies op scherp; de morele helderheid is daarmee gediend. En dan worden soms toch ook weer verschillen zichtbaar. Want in tegenstelling tot mensen hebben dieren vermoedelijk geen idee van de toekomst, en dus geen besef van wat ze zullen gaan missen. We kunnen hen bovendien niet vragen of zij hun leven zelf nog zinvol genoeg vinden om geleefd te worden. Dat maakt de discussie over euthanasie bij mens of dier principieel anders. Dergelijke moreel relevante gegevens komen aan het licht door praktijken omtrent mens en dier te vergelijken.

Knelpunten in het humane zorgsysteem zullen zich ook gaan voordoen in de gezondheidszorg voor gezelschapsdieren

De vraag naar zorg is in principe eenduidig, en dat maakt de gezondheidszorg tot een vreemde 'markt'.⁴⁶ Artsen zoeken steeds nieuwe, betere behandelmethoden, de meeste patiënten aanvaardden gretig een behandeling die hoop geeft op het verlichten van hun lijden of het verlengen van hun leven. Hoe begrijpelijk deze dynamiek ook is, het maakt de zorgkosten

⁴³ De geraadpleegde Amerikaanse deskundigen Serpell en Grimm benoemen deze kloof tussen stad en land in de houding aangaande dieren expliciet. Uit de enquête die de RDA heeft gehouden, komt overigens niet duidelijk naar voren dat stedelingen in Nederland meer empathie met dieren vertonen dan de plattelandsbevolking. De belangrijkste indicator voor meer empathie met dieren blijkt de mate waarin respondenten zelf contact hebben met (recreatie)dieren. *Staat van het dier*, p.28.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Stafleu, F.R. (2016). *Even a cow could be killed...: about the difference between killing (some) animals and (some) humans*. In Franck Meijboom & Elsbeth Stassen (Eds.), *The end of animal life: a start for ethical debate: a start for ethical debate - ethical and societal considerations on killing animals* (pp. 103-114) (10 p.). Wageningen Academic Publishers.

⁴⁵ Een observatie die Dirk-Jan Verdonk naar voren bracht in het gesprek dat de RDA met hem voerde. Verdonk wilde overigens slechts aangeven dat die vraag dan logischerwijs aan de orde komt en nam zelf geen normatief standpunt in.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: Annemarie Mol, 'Klant of zieke? Markttaal en de eigenheid van de gezondheidszorg', *Krisis*, 2004 (3).

bijna onbeheersbaar; individuen met pech zouden failliet gaan aan medische facturen. Om dat risico te beheersen, zijn alle Nederlanders verplicht verzekerd voor een basispakket aan gezondheidszorg – een pakket dat wordt vastgesteld door experts. En om de behandelrang van zowel artsen als patiënten enigszins te beteugelen, zijn zorgverzekeraars in de positie gebracht om collectieve zorgbudgetten te beheren. Zonder de kritische functie van deze verzekeraars – dus als beslissingen over te verlenen zorg louter zouden worden overgelaten aan het overleg tussen patiënt en arts – zouden de zorgkosten te veel blijven stijgen.

Natuurlijk zijn er belangrijke verschillen tussen het systeem van humane geneeskunde en dat van diergeneeskunde. Zo proberen dierenartsen momenteel zelf de zorgvraag af te remmen, omdat er simpelweg te weinig dierenartsen zijn om aan de huidige vraag te voldoen.⁴⁷ Stijgende kosten voor dierzorg worden momenteel gezien als een particulier probleem, en niet als het probleem van de samenleving, getuige het feit dat het niet verplicht is om een ziektekostenverzekering af te sluiten voor aan jou toevertrouwde dieren. De trend die we hier verkennen is dus sowieso nog verre toekomstmuziek. Niettemin: naarmate gezelschapsdieren meer ervaren worden als lid van het gezin, ligt het voor de hand dat hun verzorgers de neiging zullen hebben om zo veel mogelijk zorg voor het zieke gezelschapsdier te zoeken – net zoals ze zouden doen voor andere gezinsleden. Zolang verzekeringen tegen diergeneeskundige hulp niet verplicht zijn, zal dit leiden tot willekeur: dieren uit arme gezinnen zullen minder zorg kunnen ontvangen dan dieren uit rijke gezinnen. Er zullen mensen zijn die dit onrechtvaardig vinden, en het valt te verwachten dat zij vroeg of laat zullen gaan pleiten

voor een verplichte verzekering voor dierzorg. Waarna vermoedelijk dezelfde dynamiek zal gaan optreden als in de humane gezondheidszorg. Met andere woorden: het zal dan net zo lastig worden om de totale zorgkosten voor (gezelschaps)dieren in de hand te houden als het dat is voor humane geneeskunde. Vermoedelijk zal daarop een roep volgen om ‘marktmeesters’, zoals een diergezondheidsraad die zich buigt over het verzekerde pakket aan zorg, en strenge verzekeraars die fungeren als poortwachters richting verzekerde dierzorg. Waarop even eindeloze debatten zijn te verwachten als rond de huidige gang van zaken in de humane gezondheidszorg.

De belangen van gezelschapsdieren zullen sterker gaan doorklinken in het recht

De juridische status van het dier is altijd in beweging, en was zelden of nooit eenduidig. In de late Middeleeuwen moesten dieren zich in onze contreien soms voor de rechtbank komen verantwoorden voor hun gedrag. Zij werden dan dus als subjecten behandeld en kregen bijgevolg ook een advocaat toegewezen, die zich soms uitleefde in juridische scherpslijperij.⁴⁸ Vanaf de Verlichting werden dieren juist meer als een biologisch ‘machientje’ gezien. Dieren werden geacht geen bewustzijn te hebben waarin gewaarwordingen (zoals pijn) kunnen resoneren, en kunnen dus in feite niet lijden. In lijn met deze redenering werden dieren juridisch als ‘ding’ behandeld. Wanneer een werk- of productiedier werd mishandeld, hoefde de eigenaar slechts gecompenseerd te worden voor het eventuele verlies aan economische waarde; alle andere dieren waren sowieso vogelvrij. In de negentiende eeuw zagen de eerste wetten tegen de mishandeling van dieren het licht. Aanvankelijk hadden die wetten niet zozeer het doel om de dieren zelf te beschermen, als wel om

⁴⁷ Dit gebrek aan dierenartsen valt niet te staven met cijfers, maar wordt wel gesuggereerd door berichten uit de beroepsgroep dat er momenteel veel vacatures voor dierenartsen openstaan waar moeilijk kandidaten voor te vinden zijn.

⁴⁸ Een beroemd pleiter voor de dieren was Bartholomé Chassenée. In 1508 verdedigde hij de ratten die in Autun aan een korenveld hadden geknaagd. Om te beginnen riep Chassenée alle ratten van het bisdom als getuige op, wat de procesgang aanzienlijk vertraagde. Toen de ratten niet kwamen opdagen, stelde Chassenée dat hen dit niet verweten kon worden, omdat het met al die honden en katten op de weg ook te gevaarlijk voor de ratten was om de gang naar de rechtbank te maken. Zie voor een toegankelijk artikel over dieren die voor de rechtbank worden geroepen: <https://www.nationalgeographic.nl/geschiedenis-en-cultuur/2020/06/dieren-voor-het-gerecht-een-serieuze-zaak>. Interessant genoeg werden ‘nabije’ dieren, zoals honden, varkens en koeien, vaak *individueel* berecht, terwijl andere dieren (zoals de ratten in bovengenoemd voorbeeld) als vertegenwoordiger van de soort verantwoording moesten komen afleggen. Schuldig bevonden individueel berechte dieren wachtte de galg of een andere persoonlijke straf, terwijl de berechte diersoort vaak een banvloek ten deel viel.

mensen een blik op dieren mishandeling te besparen – dieren mishandeling zou de menselijke moraal ondermijnen.⁴⁹

Sinds 1981 is de erkenning van de ‘intrinsieke waarde’ van het dier (dat wil zeggen: hun waarde los van hun betekenis voor mensen) het uitgangspunt van overheidsbeleid. Tegelijkertijd stuit tot op de dag van vandaag de gedachte dat dieren ook ‘rechtssubject’ zijn op verzet, onder meer met als belangrijke tegenwerpingen dat dieren geen rechtssubject kunnen zijn, omdat dieren niet zelf kunnen opkomen voor hun rechten, en ook omdat ze geen drager kunnen zijn van ‘plichten’. Een discussiestopper blijkt dit overigens niet. Sommige denkers en activisten riposteren dat het dan hoog tijd wordt om expliciet rechten toe te kennen aan niet-menselijke burgers.⁵⁰ Anderen stellen dat we dan dus zullen moeten gaan oefenen om niet-mensen te zien als burgers.⁵¹

Sinds 2013 zijn dieren volgens de Nederlandse wet officieel ‘geen zaken’ meer.⁵² Het is juridisch nog niet helemaal uitgekristalliseerd wat dit precies betekent; verschillende juridische praktijken schuren nog langs elkaar heen. Nu dieren niet per definitie als ‘gewone zaken’ dienen te worden gezien, valt een dier in echtscheidingszaken niet langer altijd en vanzelfsprekend toe aan degene die het dier heeft aangeschaft. De rechter kan geneigd zijn om ook de belangen van hond of kat mee te wegen. Wellicht gaat de hond wonen bij de ex-partner aan wie het dier het meest gehecht is, of bij degene die het meeste tijd heeft om het dier te verzorgen – of misschien komt het tot een omgangsregeling. Ook dieren waarvan de eigenaar is overleden zonder dat er een duidelijke erfgenaam in beeld is, zullen niet zozeer als ‘ding’ behandeld (kunnen) worden. Bij verzeke-

ringskwesties zal een rechter de veterinaire te maken kosten in de toekomst mogelijk niet langer simpelweg afwegen tegen de puur zakelijke ‘dagwaarde’ van het dier. Privaatrechtelijk gezien zijn dieren goederen die vatbaar zijn voor eigendom en bezit. Zodra een dier gehouden wordt, is de houder dus in beginsel verantwoordelijk voor het dier, en daar valt ook de verzorging van het dier onder. Dit betekent voor gehouden dieren ook, dat in beginsel helder is wie verantwoordelijk is voor het dier en de zorg ervoor. Gezelschapsdieren horen bij de erfenis en vallen toe aan de eerste erfgenaam, al is het mogelijk om in een testament een legaat voor het achtergebleven dier op te nemen. In wetgeving en rechtspraak heeft het dier momenteel dus een enigszins ambivalente status. Hier zal in de toekomst meer helderheid in (moeten) komen.

Deze te verwachten stroomlijning van de wettelijke status van dieren, zal vermoedelijk ook gevolgen hebben voor professionals die met dieren werken. De Amerikaanse wetenschapsjournalist David Grimm noemt dierenartsen. Die veranderende status kan dierenartsen (financieel) in de kaart spelen, maar ook hinderen, denkt Grimm. “Je kunt je voorstellen dat sommige dierenartsen baasjes moreel onder druk zetten door te zeggen: ‘U behoort deze kat nu te laten opereren, want uw kat *lijdt*.’ Zo’n eigenaar voelt zich dan misschien gedwongen om duizend dollar uit te geven aan een galsteenoperatie van een kat die hij voor vijftig dollar uit het asiel heeft gehaald. Maar stel dat de kat overlijdt tijdens die galsteenoperatie, dan zou de eigenaar die dierenarts nalatigheid kunnen verwijten, waarop de dierenarts misschien veertigduizend dollar smartengeld moet betalen. Voor diezelfde kat van vijftig dollar.” Grimm spreekt weliswaar vanuit de Amerikaanse context, waarin juridische kwesties vaak extreem scherp wor-

⁴⁹ Dirk-Jan Verdonk, *Dierenrechten*, Amsterdam University Press, 2016, p. 127. Dit uitgangspunt werd consequent doorgevoerd: dieren mishandelen buiten het zicht van mensen was minder strafbaar.

⁵⁰ Zie voor een heldere uiteenzetting Dirk-Jan Verdonk, *Dierenrechten*, Amsterdam University Press, 2016, met name zijn bespreking van posthumanistische opvattingen van dierenrechten pp.74 e.v. Het posthumanisme ziet niet in waarom je aan de soortgrens een doorslaggevende morele betekenis zou toekennen.

⁵¹ De Franse filosoof Bruno Latour is hier toonaangevend, zie zijn *Het parlement van de dingen: over Gaia en de representatie van niet-mensen* (Uitgeverij Boom, 2020). Navolgers van Latour proberen op tal van (vaak theatrale) manieren om dieren, maar ook rivieren en landschappen, letterlijk een ‘stem’ te geven in politieke besluitvorming.

⁵² Aldus artikel 3:22a van het Burgerlijk Wetboek.

den uitgevochten. Maar een discussie die zich ontwikkeld langs deze lijnen is ook in Nederland zeker niet ondenkbaar. Tenzij de wetgever een dergelijk gevecht vóór is door meer helderheid te scheppen over juridische status van dieren. Want volgens het Nederlandse recht is een dier nu wel een heel vreemd soort ‘zaak’.

6. Tot slot: op zoek naar een juiste balans

Experts hebben de sterke indruk dat antropomorfisme toeneemt. Meer mensen dan ooit hebben de neiging om dieren eigenschappen en vermogens toe te dichten die voorheen alleen aan mensen werden toegekend. Denk aan het kunnen ervaren van pijn, liefde, angst, vreugde, verveling en vriendschap, maar ook aan het vermogen om problemen op te lossen. Aan het begin van dit essay stelden we al dat dieren voornamelijk te winnen hebben bij de verwantschap die mensen in toenemende mate met dieren voelen en die dieren in hun eigen verlengde beleven, behandelen dieren namelijk meestal beter.

Deze mentaliteitsverandering is enorm. Een halve eeuw geleden werd het beleven van die verwantschap beschouwd als ‘een illusie die als een blaas opzwellt in een zwak, want ongeoefend, ongedisciplineerd brein’, aldus bioloog Melvin Sheldrake.⁵³ Inmiddels blijkt er geen enkele wetenschappelijke reden meer om zo laatdunkend te doen over antropomorfisme, maar helemaal zonder gevaren is het niet. We kunnen dieren ook *teveel* vermensen. Dan begrijpen we het leven van andere organismen niet zoals zij hun leven zelf ervaren – met als gevolg dat we dieren soms onbedoeld geweld aandoen. Een te koele en afstandelijke houding ten overstaan van dieren maakte echter dat we belangrijke ervaringen van dieren aan ons voorbij laten gaan of over het hoofd zien. Daarmee doen we hen net zo goed geweld aan; een feit waar mensen die zich juist sterk inleven in dieren aandacht voor vragen. Het is dus zoeken naar een goede balans, ofwel: naar een juiste mate van antropomorfisme.

De RDA zou graag zien dat er nog meer werd gesproken en nagedacht over wat ‘gepast’ antropomorfisme in de praktijk zou kunnen behelzen. Wat is de juiste band tussen mens en dier? Hoe kan de liefde tussen mens en gezelschapsdier stromen zonder dat het dier compleet geannexeerd wordt in een menselijke leefwereld?⁵⁴ Welke ruimte is er om te erkennen – ja zelfs te vieren – dat dieren ook anders zijn dan mensen, en hoe zou het dier daar in de praktijk bij kunnen gedijen?

De RDA zal blijven reflecteren op deze en soortgelijke vragen, roept op tot een maatschappelijk gesprek hieromtrent, en draagt daar graag zelf aan bij.

Geraadpleegde experts

Algemeen:

- Gregory Berns, neurowetenschapper, neuroeconomist, professor en schrijver. Onderzoek naar honden in de MRI om de gedachten van honden te achterhalen.
- David Grimm, journalist bij het tijdschrift ‘Science’ en auteur van Citizen Canine: Our Evolving Relationship with Cats and Dogs.
- Bas Haring, hoogleraar wetenschapscommunicatie Leiden, lid Raad voor Dierenaangelegenheden.
- James Serpell, hoogleraar dierethiek en dierenwelzijn, universiteit van Pennsylvania.
- Bernard Unti, historicus, communicatie-adviseur van ‘The Humane Society of the United States’, Washington.
- Dirk-Jan Verdonk, kunstwetenschapper en directeur van World Animal Protection.
- Roos Vonk, sociaal psycholoog RUN (en dierenactivist).

Gedrag en welzijn:

- Joanne van der Borg, gedragsbioloog met specialisatie in gedrag van honden, eigenaresse van DogVision, werkzaam bij

⁵³ Melvin Sheldrake, *Verweven leven: de verborgen wereld van schimmels*, Atlas Contact, 2020, p.53.

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld de oratie van Saskia S. Arndt, *Animal Perspectives: hoe het bestuderen van diergedrag ons kan helpen het perspectief van het dier te begrijpen en het dier perspectief te bieden*, Universiteit Utrecht, 2018.

faculteit Diergeneeskunde, departement Dier in Wetenschap en Maatschappij.

- Machteld van Dierendonck, klinisch etholoog en onafhankelijk wetenschapper, specialismen Paard.
- Godelieve Kranendonk, Behavioural Biologist & Manager of Behavioural and Veterinary Specialists Team at AAP, Rescue Centre for Exotic Animals.
- Michel van der Plas en Loraine Klemens, World of Birds Foundation.
- Claudia Vinke, gedragsbioloog, docent en onderzoeker bij faculteit Diergeneeskunde, departement Dier in Wetenschap en Maatschappij en werkzaam in de Gedragskliniek voor Dieren.

Medische zorg:

- Josje ten Kate, sociologe en promovendus op vaccinatie gedrag bij mensen.
- Majori Meijer, kynologisch gedragstherapeut, Dierenopvang Amsterdam (DOA).
- Peter Mijten, Business Unit Director Companion Animal & Equine-Benelux, Zoetis.
- Marjolein Schröder, teamleider hondenafdeling DOA.

- Erik Teske (Oncologie RUU departement Diergeneeskunde), Professor Oncologie Gezelschapsdieren en Paard aan de Faculteit Diergeneeskunde in Luik, Universitair Hoofddocent Oncologie Faculteit Diergeneeskunde Universiteit Utrecht.

Fok:

- Hille Fieten, coördinator van het Expertisecentrum Genetica Diergeneeskunde, faculteit Diergeneeskunde, Universiteit Utrecht.
- Walter Getreuer, reptielenexpert, eigenaar van ReptielenZoo Serpo.
- Ed Gubbels, Population Geneticist at Genetic Counselling Services.

Voeding

- Ronald Corbee, specialist Klinische Voeding van Gezelschapsdieren, faculteit Diergeneeskunde.
- Job Stumpel, dierenarts en bioloog, specialisatie in reptielen en amfibieën. Dierenarts van Dierenpark Emmen en WILDLANDS.
- Yvonne van Zeeland, erkend Europees Specialist Vogels, werkzaam als dierenarts-specialist aan de faculteit Diergeneeskunde, afdeling Vogels en Bijzondere Dieren.

Bijlage

Het forum bestaat uit dr. N. (Nienke) Edenburg, drs. D. (David) van Gennep, drs. H.R. (Renée) Chalmers Hoyneck van Papendrecht, drs. G. (Gerrit) Hofstra, mr. C.W. (Léon) Ripmeester, drs. M. (Marjan) Slob en drs. R.A. (Ruud) Tombrock

(voorzitter). Als externe deskundige op het gebied van diergedrag is prof. dr. S.S. (Saskia) Arndt aan het forum toegevoegd. Ondersteuning vanuit het RDA-bureau is verzorgd door D. (Daniëlle) Hartman MSc.

Leden van de Raad voor Dierenaangelegenheden op 1 november 2021

Prof. Dr. J.J.M. van Alphen
Dr. Ir. G.B.C. Backus
G.P. van den Berg
W.T.A.A.G.M. van den Bergh
Prof. Dr. Ir. I.J.M. de Boer
Dr. J.J.L. Candel MA
Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van
Papendrecht
Prof. Dr. Ir. G.M. van Dijk
Dr. N. Edenburg
Prof. Dr. Ing. J. Erisman
Prof. R. Gehring
Drs. D. van Gennep
Prof. Dr. M.A.M. Groenen
Prof. Dr. S. Haring
Prof. Dr. Ir. L.A. den Hartog
A.L. ten Have-Mellema
Prof. Dr. Ir. J.A.P. Heesterbeek
Drs. G. Hofstra
H. Huijbers
Prof. Dr. Ir. A. van Huis

Prof. Dr. Ir. B. Kemp
A.P.M. Kemps
Dr. L.J.A. Lipman
Dr. F.L.B. Meijboom
Drs. F.E. Rietkerk
Mr. C.W. Ripmeester
Prof. Dr. Ir. T.B. Rodenburg
Dr. M.C.Th. Scholten
Prof. Dr. Y.H. Schukken MBA
Ir. G. Six
Drs. M. Slob
Prof. Dr. G.R. de Snoo
Mr. Drs. J. Staman
Dr. Ir. J.W.G.M. Swinkels
Drs. R.A. Tombrock
Prof. Dr. Ir. J.C.M. van Trijp
Dr. H.A.P. Urlings
Dr. J.B.F. van der Valk
J. van de Ven
F.A.L.M. Verstappen
Secretaris van de Raad is ir. M.H.W. (Marc) Schakenraad

2021, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved
Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing
zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsver-
melding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licen-
tie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Ontwerp:

Ellen Bouma, www.ellenbouma.nl

Productie en eindredactie:

Raad voor Dierenaangelegenheden

Foto omslag:

Pixabay

Foto's binnenwerk:

Copyright vermeld bij de foto

Opmaak en drukwerk:

Xerox/Osage, Den Haag

www.rda.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik ge-
maakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship
Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat
de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is
het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.